

A TELEPÜLÉSRENDSZER FUNKCIONÁLIS ÉS MINŐSÉGI STRUKTÚRÁJÁNAK ALAKULÁSA

c. (1401. nyilvántartási számú)

OTKA kutatás

***Kutatási zárójelentés
az 1991-1994 között végzett munkáról.***

Témavezető: dr. Valér Éva

Munkatársak: Vári Ferenc

Horváth Lászlóné

Budapest, 1994. október hó

T a r t a l o m

- I. Bevezető, a kutatás módszerei
- II. Településtípusok és települési életutak
 - 1. A tényezőcsoportonkénti vizsgálat tartalma
 - 2. A települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti típusai és összevont típusai
 - 3. A települések 20 éves életútjai
- III. A településrendszer strukturális változására vonatkozó következtetések
 - 1. A településrendszer funkcionális struktúrájának alakulása

2. A településrendszer minőségi struktúrájának alakulása

1. BEVEZETŐ, A KUTATÁS MÓDSZEREI

Az 1991 óta OTKA támogatással folyó kutatás nem előzmények nélküli. Az 1981-1985 években folytatott "A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások" c. (B/4 jelű) OKKFT program keretében sor került egy kétdimenziós: társadalmi-funkcionális településtipológia kidolgozására, valamint annak alapján, hogy a települések mely típusba tartoztak 1970-ben és 1980-ban, meghatározásra kerültek a hetvenes években bejárt települési életutak.

Az 1986-1991 években folytatott "A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon" c. (TS 2/2 jelű) OKKFT program keretében továbbfejlesztésre került a településtipológia. Ennek lényege az volt, hogy a kétdimenziós tipológia három dimenziós: társadalmi-funkcionális-művi környezeti tipológiává bővült, tehát típusalkotó tényezővé vált a településnek, mint társadalmi részrendszernek mindhárom, egymással összefüggő, de egyben elkülönülő alrendszere. Újabb teljes körű adatbázis hiányában azonban a továbbfejlesztett típusok is csak 1970-re és 1980-ra vonatkoztak, és a települési életutak még mindig csak az 1970-1980 közötti változást írhatták le.

AZ OTKA támogatással 1991-1994 között folytatott kutatás alapvető célja az volt, hogy az 1990-es népszámlálási adatok felhasználásával meghatározza az 1990-es társadalmi-funkcionális-művi környezeti településtípusokat, a települési életutakat meghosszabbítsa 1990-ig, és ezek alapján vonjon le következtetéseket a településrendszer funkcionális és minőségi struktúrájában az elmúlt 20 évben bekövetkezett változásokra vonatkozóan. Ez a húsz év – amely hozzávetőleg az 1968-ban bevezetett gazdasági reformtól az 1989-1990-ben bekövetkezett rendszerváltozásig tartott, egy közel egységes, és lezárt történelmi periódusnak tekinthető, de a településrendszer ezen idő alatt kialakult állapotával és tartós változási folyamataival még sokáig számolni kell.

A kutatás módszerei között döntő súllyal szerepelt a kutatói, tervezői tapasztalat, hely- és tárgyismeret, valamint a gyakorlati hasznosíthatóságra, közérthetőségre való törekvés. Számítógép alkalmazására a mutatóképzésnél, a típusokba való besorolásnál, a különböző tényezők kapcsolatát bemutató táblázatok és kartogramok szerkesztésénél került sor.

Első lépésben a rendelkezésre álló adatokat tényezőcsoportokba sorolva részletes vizsgálat készült a települések fő társadalmi, funkcionális és művi környezeti jellemzőiről.

Az egyes tényezőcsoportokon belül – ismerve az adott tényezőcsoport problémáit – logikai, tapasztalati úton kerültek meghatározásra a lehetséges illetőleg jellegzetes kategóriák (típusok). Második lépésben a tényezőcsoportonkénti vizsgálat eredményeinek felhasználásával ugyancsak logikai, tapasztalati úton kerültek meghatározásra a települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti típusai. Ezt követte az összevont településtípusok képzése, amelynek az volt a

lényege, hogy nem kerültek összevonásra a települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti jellemzői. Minden település összevont típusát (mindhárom vizsgált évre) egy három jegyű szám adja meg, amelynek első számjegye a társadalmi, második számjegye a funkcionális, harmadik számjegye a művi környezeti típus jelzőszáma. Ezáltal az összevont típus közvetlenül jelzi a három településalkotó alrendszer kapcsolatát, és nem fedi el az azok közötti aránytalanságokat. És végül az 1970-es, 1980-as és 1990-es összevont típusok (a 3 háromjegyű szám) egymás mellé illesztésével alakultak ki a települések életútjai, amelyek ilyen módon közvetlenül megmutatják, hogy mely időszakban melyik településalkotó alrendszer milyen irányban változott.

A kutatás során részletes elemzésre került tényezőcsoportonként és vizsgált évenként a település állomány típusok közti megoszlása, az egyes típusok területi elhelyezkedése, mindezek változása a változások okainak felvázolásával együtt. A településrendszer funkcionális és minőségi struktúrájának állapota, valamint azok változása a településalkotó alrendszerek egymással való összefüggései, az összevont településtípusok és azok területi elhelyezkedése, valamint a települési életutak értékelése alapján történt.

II. TELEPÜLÉSTÍPUSOK ÉS TELEPÜLÉSI ÉLETUTAK

1. A tényezőcsoportonkénti vizsgálat tartalma

Összesen 13 tényezőcsoport vizsgálatára került sor, ezek a következők voltak:

1. Népeség nagyság (5 típus)

A társadalmi típusok kialakításához

2. Népmozgalom (5 típus)

3. Kormegoszlás ((típus)

4. Foglalkoztatottság (8 típus)

5. Lakásberuházás (3 típus)

A funkcionális típusok kialakításához

6. Ellátási funkció (9 típus)

7. Igazgatási funkció (6 típus)

8. Termelési funkció (6 típus)

9. Speciális funkció (8 típus)

A művi környezeti típusok kialakításához

10. A lakásállomány minősége (4 típus)

11. Az alsófokú ellátás minősége (4 típus)

12. Közműellátás (5 típus)

13. Beépítettség (4 típus)

Minden tényezőcsoportban részletes elemzés készült arról, hogy hány település tartozott az egyes típusokba, és ez mennyi népességet jelentett 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben, milyen irányúak és mértékűek voltak a változások a hetvenes években, a nyolcvanas években, mikor, miért következtek be, valamint hogyan alakult egy-egy tényezőcsoportnak néhány másikkal való kapcsolata.

Jelen kutatási zárójelentés keretei között nincs mód a tényezőcsoportonkénti vizsgálat eredményeinek még vázlatos ismertetésére sem. Hiszen csak a számszerű eredményeket bemutató táblázatok 13 oldalt tesznek ki, és önmagukban, az egyes tényezőcsoportokon belül kialakított típusok tartalmának ismertetése nélkül semmit sem mondanak. A tényezőcsoportonkénti vizsgálatához az említett 13 táblázaton kívül további több mint 30 táblázat, 72 kartogram és szöveges értékelés tartozik. A kutatás dokumentációjának részét képezi egy lista, amely az 1990-ben létezett 3070 település mindegyikére vonatkozóan tartalmazza a vizsgálat minden eredményét. A teljes dokumentáció a VÁTI kutatási archívumában tekinthető meg. /1016 Budapest, Gellérthegy utca 30-32 /

A tényezőcsoportonkénti vizsgálat településenkénti részletes eredményeinek felhasználásával az ország bármely térségének vagy bármilyen településcsoportjának helyzete illetve változási tendenciája értékelhető. Az elmúlt években felhasználásra került az Alföld Project keretében, egy Heves megyei kistérség munkahelyteremtő támogatás iránti pályázatában, de alkalmas az ország elmaradott települései körének meghatározására, a nemzetiségi települések sajátosságainak feltárására, a várossá válás folyamatának nyomon követésére, az agglomerációk jellemzésére, stb.

2. A települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti típusai és összevont típusai

A társadalom összevont jellemzésére 4 típus került kialakításra a népességszám változás iránya és mértéke, a korstruktúra, a szellemi potenciál és a lakásberuházás intenzitása alapján:

	1970	1980	1990
1. bővülő társadalom	69	87	104
2. stabil társadalom	419	332	345

mű			
3. labilis társadalom	2511	2424	2224
4. hanyatló társadalom	71	227	397
összesen	3070	3070	3070

A települési funkciók esetében 5 típus kialakítására került sor alapvetően az ellátási, igazgatási és termelési létesítmények jellege és koncentrációja alapján, de egyes speciális funkciókat is figyelembe véve:

	1970	1980	1990
1. városi funkciójú	183	171	155
2, város-falu közti átmeneti	497	286	107
3.funkciógazdag falu	185	241	536
4. funkcióhiányos falu	1475	1286	1405
5. funkciószegény falu	730	1086	867
Összesen	3070	3070	3070

A művi környezetnek a lakásállomány minősége, az alsófokú intézményellátás színvonala és a beépítés jellege szerint 4 típusa került kialakításra:

	1970	1980	1990
1. fejlett urbánus	64	66	10
2. fejlett rurális	732	729	891
3. fejletlen urbánus	29	29	91

4. fejletlen rurális	2245	2246	2078
összesen	3070	3070	3070

A kutatás teljes anyaga természetesen tartalmazza fenti adatok szöveges értékelése mellett a változások irányának és mértékének elemzését (ami nem azonos a számszerű különbséggel), mindhárom alrendszer különböző típusai területi elhelyezkedésének változásait és összefüggéseit néhány meghatározó jelentőségű tényezőcsoporttal, elsősorban a településnagysággal és a foglalkoztatottsággal, amelyek az összevont típusok képzésében nem kerültek figyelembevételre.

A 4 társadalmi, 5 funkcionális és 4 művi környezeti típus együttes figyelembevételével elvileg 80 településtípus lehetséges. **Ténylegesen 1970-ben 48, 1980-ban 53, 1990-ben pedig ismét 48 településtípus létezett.** Ezek jelentős része csak igen kevés települést tartalmazott, egyedinek volt tekinthető. **Jellegzetesnek azok a típusok tekinthetők, amelyekbe legalább a településállomány 1%-a (31 település) tartozik.** Ilyen mindhárom vizsgált évben 15 volt az országban (de nem teljesen ugyanazok), amelyek együtt a település állomány több mint 90%-át tartalmazták.

A jellegzetes településtípusok a következők voltak:

Bővülő társadalommal

- • 1970-ben nem volt jellegzetes településtípus
- • 1980-ban **1** volt:

111=városi funkciójú települések fejlett urbánus művi környezettel, 35 db.

- • 1990-re ez megszűnt jellegzetes típus lenni, helyette

113=a városi funkciójú települések fejletlen urbánus művi környezetű változata vált jellegzetessé, 36 db.

Stabil társadalommal:

- • 1970-ben és 1980-ban **4** jellegzetes típus létezett, 1990-ben már csak **3**

224= város-falu közti átmeneti települések fejletlen rurális művi környezettel, 1970-ben 69 db, 1980-ban 49 településsel. 1990-ben ez már nem volt jellegzetes típus.

242= funkcióhiányos falvak fejlett rurális művi környezettel, 1970-ben 59, 1980-ban 57 településsel. 1990-ben ez sem volt jellegzetes típus.

244= funkciószegény falvak fejletlen rurális művi környezettel. 1970-ben 122 település, 1980-ban 93 település, 1990-ben 107 település tartozott ide,

254= funkciószegény falvak fejletlen rurális művi környezettel. Ebbe a típusba 1970-ben 36, 1980-ban 31, 1990-ben 35 település tartozott.

234= funkciógazdag falvak fejletlen rurális művi környezettel. Ez csak 1990-re vált jellegzetes településtípussá 77 településsel.

Labilis társadalmú volt és maradt a jellegzetes településtípusok többsége, de ezek száma és az ezekbe tartozó települések száma fokozatosan csökkent:

- • 1970-ben 2 olyan jellegzetes típus volt labilis társadalmú, amely 1980-ra megszűnt jellegzetes lenni

312= városi funkciójú települések fejlett rurális művi környezettel, 44 db

314= ugyanennek fejletlen rurális művi környezetű változata, 42 település.

- • 1970-ben és 1980-ban jellegzetes típust alkottak, de 1990-ben már nem

322= a város-falu közti átmeneti települések fejlett rurális művi környezettel, 77 ill. 71 településsel

- • 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben 7 jellegzetes labilis társadalmú típus volt

324= város-falu közti átmeneti települések fejletlen rurális művi környezettel (300, 123, 37 db)

332= funkciógazdag falvak fejlett rurális művi környezettel (36, 56, 159 db)

334= funkciógazdag falvak fejletlen rurális művi környezettel (108, 161, 249 település)

342= funkcióhiányos falvak fejlett rurális művi környezettel (308, 344, 447 település)

344= funkcióhiányos falvak fejletlen rurális művi környezettel (947, 738, 685 település) – ez volt a legnagyobb elemszámú jellegzetes típusa a magyarországi településrendszernek,

352= funkciószegény falvak fejlett rurális művi környezettel (132, 102, 76 db),

354= funkciószegény falvak fejletlen rurális művi környezettel (509, 767, 474 település).

Hanyatló társadalommal

- • csak 1 olyan típus volt, amely mindhárom évben jellegzetesnek volt tekinthető

454= a funkciószegény falvak fejletlen rurális művi környezetű változata, amely 1970-ben 38, 1980-ban 175, 1990-ben már 243 települést tartalmazott.

- • 1980-ra jellegzetes típusú vált

444= a funkcióhiányos falvak fejletlen rurális művi környezetű típusa 35 településsel, 1990-ben már 60 településsel.

- • 1990-re további 2 hanyatló társadalmú jellegzetes típus alakult ki

442= a funkcióhiányos falvaké fejlett rurális művi környezetük ellenére 54 településsel, és

452= a funkciószegény falvaké fejlett rurális művi környezetük ellenére 35 településsel.

A kutatás teljes anyaga tartalmazza – funkcionális típusonként rendezve – az összes típusokra, az azokba tartozó településekre és népességszámra vonatkozó táblázatokat, a területi elhelyezkedésüket bemutató kartogramokat és az adatok ill. a területi elhelyezkedés változásának szöveges értékelését.

3. A települések 20 éves életútjai

Az 1970-es 48 településtípusból 315 féle változás, települési életút eredményeként alakult ki az 1980-as 53 típus, majd a nyolcvanas években 320 féle változás, települési életút bejárása után jött létre az 1990-es 48 típus. 1970-től az 1980-as állapoton át figyelve a változásokat, az ország 3070 települése 842 féle életutat járt be. Az életutak döntő többsége a településtípusokhoz hasonlóan igen kevés települést tartalmazott, egyedi életút volt. Ha az életutak esetében azok tekinthetők jellegzetesnek, amelyekbe legalább feleannyi település tartozik, mint egy-egy jellegzetes típusba (tehát legalább 16), akkor megállapítható, hogy **a hetvenes-nyolcvanas évek** (lényegében változatlan településpolitika által meghatározott) **változásai 29 féle jellegzetes életúttal írhatók le, de ez kiegészítendő** egy, a városi funkciójú települések körében jelentős 10 települést tartalmazó, és egy, a város-falu közti átmeneti települések körében nagynak számító 12 elemű életúttal. Ez a jellegzetesnek tekinthető **31 életút** azonban a településállománynak csak 44,6 %-át tartalmazza.

A jellegzetes települési életutak – attól függően, hogy mire vonatkozóan kíván a felhasználó következtetéseket levonni – igen sokféle szempont szerint csoportosíthatók. A 20 éves települési életutak felhasználására (elsőként) 1992-ben az Országos Területfejlesztési Konceptió keretében került sor (a KTM megbízásából a VÁTI-ban), amelyhez a változás iránya szerinti csoportosítás volt célszerű. Itt most ennek ismertetésére kerül sor.

Relatív változatlanságot kifejező életutak. (Ezek azért tekinthetők “relatív” változatlannak, mivel a kiindulás, a tényezőcsoportonkénti vizsgálat a mindenkori országos átlaghoz való viszonyítással eleve tartalmazott változásokat.)

1. 1. **324-324-324**= tartósan labilis társadalmú város-falu közti átmeneti települések fejletlen rurális művi környezettel (12 db)
2. 2. **342-342-342**= tartósan labilis társadalmú funkcióhiányos falvak fejlett rurális művi környezettel (29 db)

3. 3. **344-344-344**= az előző társadalmi-funkcionális típus tartósan fejletlen rurális művi környezetű változata. Ez a 20 éves életút volt a hazai településrendszer legjellegzetesebb életútja 187 településsel.
4. 4. **354-354-354**= tartósan labilis társadalmú funkciószegény falvak fejletlen rurális művi környezettel. Ez volt a második legjelentősebb életút 173 településsel.

Egyértelmű fejlődést kifejező életutak (amelyek a 3 település-alkotó alrendszer valamelyikében fejlettebb típusba átkerült településeket tartalmaznak).

Funkcionális gazdagodás

5. 5. **344-344-334**= tartósan labilis társadalmú, a nyolcvanas években funkcióhiányosból funkciógazdaggá vált falvak tartósan fejletlen rurális művi környezettel, 23 db.
6. 6. **354-354-344**= 58 db (Feltételezve, hogy az eddig leírtak alapján a számok értelmezhetők, azok verbalizálására a következőkben nem kerül sor.)

Művi környezeti fejlődés

7. 7. **334-334-332**= 16 db,
8. 8. **344-342-342**= 32 db,
9. 9. **344-344-342**= 141 db,
10. 10. **354-354-352**= 17 db.

Funkcionális és művi környezeti fejlődés

11. 11. **344-344-332**= 17 db.

Egyértelmű hanyatlást kifejező életutak (amelyek a 3 településalkotó alrendszer valamelyikében fejletlenebb típusba átkerült településeket tartalmaznak).

Társadalmi hanyatlás

12. 12. **244-344-344**= 21 db,
13. 13. **354-454-454**= 51 db,
14. 14. **354-354-454**= 81 db.

Funkcionális szegényedés

15. 15. **324-334-334**= 18 db,
16. 16. **324-324-334**= 27 db,
17. 17. **324-344-344**= 17 db,
18. 18. **344-354-354**= 73 db,

19. 19. **344-344-354**= 25 db.

A művi környezet romlása

20. 20. **111-111-113**= 10 db,

21. 21. **342-344-344**= 34 db,

22. 22. **342-342-344**= 45 db,

23. 23. **352-354-354**= 33 db.

Funkcionális szegényedést követő társadalmi hanyatlás

24. 24. **344-354-454**= 22 db.

Ellentmondásos változást kifejező életutak (amelyekben a hetvenes években bekövetkezett változással ellentétes irányú változás következett be a nyolcvanas években).

25. 25. **324-334-332**= 19 db,

26. 26. **324-344-342**= 24 db,

27. 27. **342-344-342**= 25 db,

28. 28. **344-342-344**= 51 db,

29. 29. **344-354-344**= 41 db,

30. 30. **344-354-342**= 22 db,

31. 31. **354-454-354**= 24 db.

A kutatás teljes dokumentációja külön tartalmazza az 1970-1980-as és az 1980-1990-es jellegzetes települési életutakat is, az azokba tartozó települések területi elhelyezkedését szemléltető kartogramokat is. Továbbá tartalmazza a húsz éves jellegzetes életutakba tartozó települések területi elhelyezkedését szemléltető kartogramokat, és ezen életutak átfogó szöveges elemzését, különös tekintettel a települések nagyságára és foglalkozási szerkezetére.

III. A TELEPÜLÉSRENDSZER STRUKTURÁLIS ÁTALAKULÁSÁRA VONATKOZÓ KÖVETKEZTETÉSEK

1. A településrendszer funkcionális struktúrájának alakulása

A településrendszer funkcionális struktúrája a különböző funkcionális típusokkal, átalakulása azok számának, népességszámának és területi elhelyezkedésének változásával írható le.

Városi funkciójúak azok a települések, amelyek a nem mindennapos szükségletek kielégítésére alkalmas intézményekkel (kórház, szakrendelő, középiskola, differenciált bolt- és vendéglátó hálózat, magasabb szintű tanács, iparvállalati és ÁFÉSz központ) rendelkeznek, akár központi jelleggel, akár csak saját népességük számára biztosítva azok szolgáltatásait, és termelési funkciójuk is differenciált. *(1990 után bizonyos, hogy más tényezőkkel kell majd jellemezni a*

települések városi funkcióit, de a vizsgált 20 évben ezek voltak a városok jellemző intézményei.)

A városi funkciójú települések száma a hetvenes években 183-ról 171-re csökkent, de körük a magasabb szintű ellátás és igazgatás koncentrálódása és területi átrendeződése következtében jelentősen megváltozott. Az 1970-es 76 városi jogállású településből 64 rendelkezett városi funkciókkal, az 1980-as 96-ból már 89, ami részben városi jogállású települések városi funkciójának teljessé tételével, részben 18 már korábban is városi funkciójú település várossá nyilvánításával alakult ki. 1990-re a városi funkciójú települések száma 155-re csökkent. A már 1980-ban is városi jogállású 96 településből 92-re nőtt a városi funkciójúak száma. Az 1980-1990 között várossá nyilvánított 70 nagyközségből azonban 1980-ban 44, 1990-ben is csak 50 volt városi funkciójú. Az 1990-es 166 városi jogállású településből tehát 142 rendelkezett teljes körűen városi funkciókkal, 24 nem, ugyanakkor volt 13 városi funkciót teljes körűen betöltő, de várossá nem nyilvánított nagyközség az országban. Összességében azonban megállapítható, hogy az elmúlt 20 évben a városi funkciókkal rendelkező és a városi jogállású települések köre nagymértékben közeledett egymáshoz, 1990-ben már alig különbözött.

A városi funkciójú települések már 1970-ben is viszonylag egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, és már a hetvenes években bekövetkezett változások is nagy mértékben javították a területi arányokat. 1990-ben – a számbeli csökkenés ellenére – a városi funkciójú települések igen egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, és megszűnt az utolsó funkcionális értelemben vett városhiányos térség is.

Város és falu közti átmeneti települések azok a települések, amelyek vagy csak az ellátás, vagy csak az igazgatás terén töltenek be városi funkciókat, és termelési funkciójuk nem kizárólag agrár jellegű. (1990 után ezeket is máshogy kell majd jellemezni.)

Az átmeneti települések száma a hetvenes években 497-ről 286-ra csökkent. E csökkenés oka kizárólag a magasabb szintű igazgatás – az ÁFÉSZ-ek és iparvállalati központok – koncentrációja volt, a csak ellátás terén városi funkciójú települések száma nem csökkent, hanem nőtt. A nyolcvanas években tovább csökkent az átmeneti települések száma. Ennek oka részben az előző évtizedhez hasonlóan az ÁFÉSZ-ek összevonása volt, részben pedig a kórházi háttér nélküli szakrendelők megszüntetése.

1970-ben az Alföldet sokkal jobban jellemezte e települések jelenléte, mint a Dunántúlt. 1980-ig a csökkenés főleg az Alföldön következett be, nagyobb sűrűsödésük alakult ki a budapesti agglomerációban és Győr környékén, míg az aprófalvas területeken előfordulásuk szórványossá vált. 1990-re a város-falu közti átmeneti települések területi elhelyezkedése a városi funkciójúakéhoz hasonlóan kiegyenlítettebbé vált az ország területén, kisebb sűrűsödésük csak a budapesti agglomerációban volt megfigyelhető.

Funkciógazdag falvak azok a települések, amelyekben teljes körű alsófokú ellátó hálózat működik, van igazgatási funkciójuk, és termelési funkciójuk nem kizárólagosan agrár jellegű.

A funkciógazdag falvak száma a hetvenes években 185-ről 241-re nőtt. A növekedés mellett e települések köre jelentősen cserélődött is. Miközben általános volt egyfelől a korábban város-falu közti átmeneti települések funkciógazdag faluvá válása a városi intézmények megszűnése miatt, másfelől a korábban funkcióhiányos falvak funkciógazdaggá válása főként az iparosítás következtében, előfordult mindkettőnek az ellenkezője is, tehát a változás az 56 darabnyi különbségnél sokkal több települést érintett. 1990-re a funkciógazdag falvak száma 536-ra nőtt, és ebből a növekedésből kisebb hányadot tett ki a korábban város-falu közti átmeneti települések funkcióvesztése, ennél nagyobb méretű volt az iparosítás általi funkcionális gazdagodás.

A funkciógazdag falvak 1970-ben legnagyobb számban az Alföldön fordultak elő, valamint Somogy, Fejér, Heves és Borsod megyében. 1980-ra legnagyobb mértékben Bács, Békés, Szabolcs és Szolnok megyében nőtt a számuk, ahol legnagyobb volt az átmeneti települések számának csökkenése, valamint Baranya, Veszprém és Borsod megyében, ahol aprófalvas területek centrumközségei váltak funkciógazdag faluvá. 1990-ben a funkciógazdag falvak egyértelműen alföldi funkcionális típusnak voltak tekinthetők, annak ellenére, hogy nagy számban fordultak elő a dunántúli és északi aprófalvas területeken is. Az Alföldön és a Mezőföldön azonban szinte minden városi funkció nélküli település funkciógazdag falu volt.

Funkcióhiányos falvak mindazok a települések, ahol az alsófokú ellátási és igazgatási intézményeknek nem működik teljes skálája, de azok nem is hiányoznak teljes mértékben, vagy ahol van ipar vagy speciális (üdülési, kutatási) funkció.

Településállományunknak mintegy fele funkcióhiányos falu. Számuk a hetvenes években 1475-ről 1286-ra csökkent. Ennek oka az alsófokú ellátás és igazgatás igen nagy mértékű területi koncentrációja volt, amely elsősorban a korábban is funkcióhiányos falvakat érintette. A nyolcvanas években újra nőtt a funkcióhiányos falvak száma, 1990-re 1405-re, majdnem elérve az 1970-es szintet. A növekedés fő oka az igazgatási funkció megerősödése (újra létrejött) volt, de szerepe volt az ipar területi expanziójának is – ezek funkciószegény falvakat fejlesztettek funkcióhiányossá – valamint városi jellegű intézmények, ipartelepek, termelőszövetkezetek megszűnésének is – ami funkcionálisan gazdagabb településeket tett funkcióhiányossá.

A funkcióhiányos falvak tartósan a kis-, és részben az aprófalvas területekre jellemzőek. 1990-ben legnagyobb számban a Balatontól északnyugatra, az Északi Középhegységben és Szabolcs megyében, valamint a Mecsekben fordultak elő, e mellett funkcióhiányosak voltak az alföldi kis települések.

Funkciószegény falvak azok a települések, amelyek termelési funkciójuk kizárólagosan agrár jellege mellett szinte teljesen nélkülözik az alsófokú ellátási és igazgatási intézményeket.

Funkciószegény falvak alkották 1970-ben a településállomány 23,8 %-át (730 db), szinte kizárólag aprófalvak, bennük az ország lakosságának 3 %-a élt. 1980-ra számuk 1086-ra (80 %-kal) nőtt, a bennük élő népesség számának ennél kisebb mértékű növekedése mellett, mivel körük cserélődése úgy ment végbe, hogy közülük a nagyobbak funkcionális gazdagodással funkcióhiányossá váltak, miközben funkcióvesztéssel funkciószegénnyé lettek a legkisebb, korábban funkcióhiányos falvak. 1990-re – a funkcióhiányos falvaknál említett okokból – számuk 867-re, népességük az ország lakosságának 2,6 %-ára csökkent.

A funkciószegény falvak tartósan a Délnyugat-Dunántúlon – a Sopron - Mohács vonaltól délnyugatra – valamint az Északi Középhegységben helyezkednek el. Legnagyobb sűrűsödésük és növekvő számuk a Mecsektől délre, Zala megyében, valamint az Aggteleki-karszt és a Cserehát területén található.

A települések funkcionális típusa elég tartós sajátosság. 1970 és 1980 között a település állomány 69,8 %-a, 1980 és 1990 között 70,7 %-a maradt ugyanabban a típusban. A mintegy 30 %-nyi típusváltás azonban eléggé megváltoztatta a településrendszer funkcionális struktúráját. Egyfelől azáltal, hogy területileg egyenletesebbé, a falvak lakosai számára közelebbé váltak a teljes körű városi funkciókkal rendelkező települések, másfelől azáltal, hogy a korábban eléggé homogén, funkcióhiányos falvakból álló térségekben sűrűbb lett a komplex alsófokú intézményhálózatú falusi centrumtelepülések hálózata. Ugyanakkor mindkét pozitív változásért nagy árat kellett fizetni. A területileg egyenletesen elhelyezkedő városhálózatot egy olyan koncentrációs politika hozta létre, amely falvak százait vetette vissza a várossá válás korábban megindult folyamatában, a falusi centrumtelepülések létrehozása pedig annyira elszívta környezetük fejlesztési forrásait és aktív népességét, hogy társadalmi-funkcionális elszegényedésük, műszaki leromlásuk számos esetben visszafordíthatatlanná vált. Ilyen funkcionálisan polarizált (Bár területileg a korábnál kiegyenlítettebb) állapotban érte a településrendszert a vizsgált korszak vége, a rendszerváltás, és vele a struktúraváltás, piacváltás, értékváltás kényszere.

2. A településrendszer minőségi struktúrájának alakulása

A társadalmi jellemzők és a művi környezet jellemzői együttesen határozzák meg a települések minőségét, a település állomány megoszlása a különböző minőségű települések között, valamint a különböző minőségű települések területi elhelyezkedése pedig egy-egy térség, illetőleg a településrendszer egészének minőségi struktúráját.

Relatív fejlettnak tekinthetők a bővülő és stabil társadalmú települések fejlett – akár urbánus, akár rurális – művi környezettel, és **relatív elmaradottnak** a labilis és hanyatló társadalmú települések fejletlen művi környezettel. Azok a települések, ahol a bővülő vagy stabil társadalom fejletlen művi környezettel, és azok, ahol a labilis vagy hanyatló társadalom fejlett művi környezettel párosul, **egyenlőtlenül, vagy egyoldalúan fejlettnak** tekinthetők

A településrendszer minőségi struktúrája állapotának alakulására vonatkozó vizsgálat eredményei a következőkben foglalhatók össze:

- • 1970-ben a település állomány 6,1 %-a volt relatív fejlett, 64,5 %-a elmaradott és 29,4 %-a egyoldalúan fejlett. Területileg sem a fejlett, sem az elmaradott települések nem koncentráálódtak, az ország minden területén előfordult mindhárom típus, de a fejlett és elmaradott települések aránya alapján határozottan elvált egymástól a Balaton – Budapest - Zagyva völgy vonaltól északnyugatra fekvő fejlettebb, és az attól délkeletre fekvő elmaradottabb terület. Az egyenlőtlenül fejlett települések területileg sokkal inkább kapcsolódtak a fejlett, mint az elmaradott településekhez. Funkcionálisan minél sokrétűbbek voltak a települések, annál nagyobb arányuk volt fejlett, és minél szegényesebbek, annál nagyobb arányuk volt elmaradott.
- • 1980-ban a településrendszer minőségi struktúrája nem sokban különbözött az 1970-estől. A település állománynak 5,7 %-a volt relatív fejlett, 66,2 %-a elmaradott, és 28,1 %-a egyenlőtlenül fejlett. A fejlettség kevesebb településben való koncentrációja mellett bizonyos mértékű területi kiegyenlítődés bekövetkezett, de csak abban a vonatkozásban, hogy a fejlett települések arányának megyénkénti különbségei mérséklődtek, a területileg egyenletesebben elhelyezkedő városhálózaton belül a fejlettek aránya az elmaradott területeken is nőtt. Az ország fejlett és elmaradott területei azonban nem változtak, sőt a Dél-Alföldön és a Dél-Dunántúlon növekedett az elmaradottság területi kiterjedése. A funkcionális típusok minőségi különbségei nőttek, a városi funkciójú települések körében a fejlettség, a funkciószegény falvak körében az elmaradottság fokozódott.
- • 1990-re jelentősen megváltozott a településrendszer minőségi struktúrája. A településállománynak csak 2,3 %-a maradt fejlett, az elmaradottak aránya 58,3 %-ra csökkent, az egyoldalúan vagy egyenlőtlenül fejletteké ugyanakkor 39,4 %-ra nőtt. Megmaradt ugyan a fejlettség és funkcionális gazdagság ill. az elmaradottság és a funkcionális szegénység összefüggése, de a szélsőségek (Városi funkciójú és funkciószegény) közötti funkcionális típusok különbségei nagyon lecsökkentek. Területileg oldódott az Alföld elmaradottsága és az Észak-Dunántúl fejlettsége, de elmaradottá vált az Északi Középhegység térsége.
- • A területi kiegyenlítődés és az elmaradottságból való kitörés nyolcvanas években megindult folyamatai éppen úgy nem folytatódnak a kilencvenes években, mint a funkciószegény falvak fokozódó elmaradottságát előidéző gazdasági és irányítási folyamatok. A kialakult állapot azonban, különösen a társadalom és a művi környezet egyidejűleg jelentkező relatív fejletlensége nehezen küzdhető le más tulajdoni, gazdálkodási és fejlesztési-finanszírozási viszonyok között is.

Sem a fejlettség, sem az elmaradottság mint állapot nem azonos a fejlődéssel illetőleg a hanyatlással mint folyamattal, hiszen számos település vagy térség maradhat fejletlen egy határozott fejlődés ellenére, és maradhat fejlett minőségi romlás ellenére is. Kivételt képeznek a tartósan fejlett és a tartósan elmaradott települések, mivel a kutatás módszeréből fakadóan - a mindenkori országos átlaghoz való viszonyítással – az átlagos fejlődési ütem megléte vagy hiánya a típusba sorolás kritériuma volt. (Igaz, hogy a funkcionális gazdagodás minőségi javulásként, a funkcionális szegényedés minőségi romlásként való felfogása

eltakarhatja az adott település relatív változatlan minőségi jegyeiben rejlő fejlődést vagy hanyatlást.)

A települések 1970-1990 között bejárt 20 éves életútjait aszerint csoportosítva, hogy azok a települések társadalmi, funkcionális vagy művi környezeti jellemzőinek változásával alakultak ki, és hogy milyen irányú volt a változás, következtetések vonhatók le a három települési alrendszer kapcsolatában bekövetkezett tartalmi változásokra, a funkcionális és minőségi struktúra változására, mint folyamatra vonatkozóan.

Az összesen 842 féle életútból 14-ben, köztük a jellegzetesnek tekinthető 31 életútból 4-ben nem változtak meg 20 év alatt sem a társadalom, sem a települési funkciók, sem a művi környezet összevont jellemzői, a települések valamely típushoz tartozása. Ezekbe az életutakba összesen 446 település, a település állománynak mindössze 14,6 %-a tartozott. Ennek alapján elmondható, hogy az egyes települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti jellemzőinek adott szintjei közötti kapcsolatok igen kevésbé tekinthetők stabilnak. Nem tekinthető törvényszerűnek, általánosan jellemzőnek, hogy a települések bármelyik, vagy bármelyik két alrendszerének változása determinálná a másik kettő, vagy a harmadik változatlanosságát.

Megállapítható, hogy nemcsak a három településalkotó alrendszer adott szintjeinek ill. minőségének kapcsolatában fennálló stabilitás, változatlanosság nem törvényszerű, de azok együttmozgása sem. A vizsgált 20 éves időszak már nem olyan rövid, hogy ha lett volna olyan törvényszerűség, hogy akár a társadalom, akár a települési funkciók, akár a művi környezet változása egyértelműen vonta volna maga után egy másiknak a változását, azt ne tükrözte volna a kutatási eredmény. Az egyetlen – eléggé triviális, de egyértelmű – következtetés, amit a három alrendszer egymással nem ellentétes változását jellemző életutak alapján meg lehet fogalmazni, az az, hogy a tartós funkciószegénység vagy funkciószegénnyé válás, ha az együtt jár a művi környezet fejletlenségével is (Vagy: mivel az általában együtt jár a művi környezet fejletlenségével is) előbb-utóbb feltétlenül maga után vonja a társadalmi hanyatlást. Fordítva azonban nem feltétlenül igaz ez az összefüggés: a művi környezet fejlesztése sokkal kisebb eséllyel vet gátat a társadalmi hanyatlásnak, ha nem jár együtt a munkalehetőségeket (sőt azok minél nagyobb választékát) és a szélesebb körű és jobb intézményellátást biztosító funkcionális gazdagodással.

A funkcionális és minőségi struktúra egymástól való viszonylagos függetlenségét, a tudatos fejlesztések gyakori hatástalansága mellett a spontán fejlődés öntörvényűségét bizonyítja az is, hogy a települési életutak többsége – 842 életútból 586, a 31 jellegzetes életútból 7 – ellentmondásos fejlődést jelzett, és ezekbe a település állomány 41,3 %-a tartozott.

A településrendszer egészének funkcionális és minőségi struktúráját sokkal nagyobb mértékű stabilitás jellemezte, mint amilyen képet a stabilitásról a jellegzetes települési életutak adnak. Ez a stabilitás, viszonylagos egyensúly úgy jöhetett létre, hogy a változások a településállomány többségét megmozgatták. Az egyértelműen hanyatló települések száma az ország minden területén és minden településtípusban kevéssel haladta meg az egyértelműen fejlődőket, az

ellentmondásosan fejlődők – a fejlődést és hanyatlást egyidejűleg megélik – száma is kevésse maradt el az egyértelműen valamelyik irányba változóktól. A településrendszer egészének stabilitása tehát az egyes települések helyzetének labilitásából jött létre, azok egyenlegeként.